

Багатомовні документи слід позначати за допомогою =00 або у разі потреби — визначників окремих мов, розташованих у висхідному порядку. Наприклад:

54(035)=00 Багатомовний довідник з хімії

54(035)=111=112.2=133.1 Довідник з хімії англійською, французькою та німецькою мовами

Видання, які призначені для вивчення мови, індексувати у 811 клас та деталізувати за допомогою спеціальних визначників '0/44 та/або -2/-26. Наприклад:

811'24(038)=161.2=162.1 Українсько-польський розмовник

811.111+811.161.2]'361 Порівняльна граматика української та англійської мови

або фасетною класифікацією:

811.111'361

811.161.2'361

Валентина Муравйова,
завідувач відділу класифікаційних систем
Книжкової палати України

Юлія Набхан,
старший науковий співробітник відділу
класифікаційних систем Книжкової палати України

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 655.4(477)''1917/1920''

Ольга Васьківська,
вчений секретар
Книжкової палати України

Книговидавнича справа в губерніях України у роки визвольних змагань (1917—1920 рр.): тенденції розвитку

У статті досліджено характерні особливості книговидавництва в роки визвольних змагань у дев'яти губерніях України. Проаналізовано випуск книжкових видань та діяльність видавничих осередків у регіонах країни.

Ключові слова: книги, регіони держави, мовна політика, видавничі осередки.

На підставі аналізу випуску друкованих видань за територіальною ознакою зроблено спробу розкрити основні тенденції динамічного піднесення видавничої справи в регіонах країни в часи Української революції. Залучення різних документів і матеріалів дало змогу автору простежити сутнісні складники книговидавничого руху, його специфіку та характерні особливості у кожній з дев'яти губерній.

У статті подано показники випуску книжкових видань по губерніях, розкрито діяльність видавничих осередків та окремих осіб, що присвятили себе видавничій справі, окреслено здобутки, досягнуті у книговидаванні за роки Української революції. Недостатня вивченість порушеної теми підтверджує доцільність та актуальність комплексних наукових досліджень.

Зазначимо, що аспектам видавничої справи в окремих регіонах приділено увагу в роботах Г. Зленка, М. Чабана, В. Ревегука, Н. Ротар, К. Ходарченко. Однак розвідки науковців присвячено певній місцевості, узагальнювальній праці з детальним аналізом кожної губернії на сьогодні не маємо.

Мета статті — дослідити специфіку розвитку книговидавництва у роки визвольних змагань у губерніях України і проаналізувати випуск книжкових видань за кількісними показниками.

Напрацювання ретроспективних джерел та їх узагальнення дали змогу дослідити випуск книжкових видань і діяльність видавничих осередків у Київській, Харківській, Херсонській, Катеринославській, Полтавській, Подільській, Чернігівській, Волинській і Таврійській губерніях. Зазначимо, що регіональний підхід у дослідженні надав можливість простежити як загальну закономірність динаміки розвитку книжкової справи в Україні, так і виявити специфічні риси, властиві певній місцевості, що слугувало найбільш точному висвітленню становлення вітчизняного книговидавництва.

За результатами дослідження, випуск книжкових видань за територіальною ознакою мав нерівномірний розподіл. Найбільше книг випущено у трьох губерніях України: Київській, Харківській, Херсонській (входили міста Одеса, Миколаїв), найменше — у Волинській та Таврійській (табл. 1).

Дані таблиці свідчать, що три губернії (Київська, Харківська, Херсонська) України впродовж 1917—1920 рр. надрукували 8863 назви книг, що у відсотковому відношенні становило 77,2% від загальної кількості.

Зауважимо, що спільною рисою зазначених регіонів стало розташування на їх територіях державних установ, наукових, громадських, кооперативних орга-

нізацій, вищих навчальних закладів, а також потужна поліграфічна база і значна кількість видавничих осередків.

Таблиця 1

Кількість книжкових видань, випущених губерніями України у 1917—1920 рр.

№ п/п	Губернія	Рік				Всього
		1917	1918	1919	1920	
1.	Київська	1 467	1 510	1 366	652	4 995
2.	Харківська	723	512	542	564	2 341
3.	Херсонська	601	310	388	228	1 527
4.	Катеринославська	264	152	179	121	716
5.	Полтавська	264	182	144	55	645
6.	Подільська	160	65	254	108	587
7.	Чернігівська	97	52	65	22	236
8.	Волинська	64	27	26	10	127
9.	Таврійська	19	13	11	10	53
10.	Б. м. (без зазначення місця видання)	10	20	93	126	249

Жанрову і тематичну різноманітність, тобто широкий видавничий репертуар, авторка вважає однією із загальних ознак книговидання зазначених губерній.

Відмінність полягала в мовній політиці: якщо у Київській губернії випуск україномовної книги у різні роки становив від 35,6% до 65,0%, то у Харківській — від 6,8% до 28,1% (останній показник відмічався у 1920 р., коли Харків став столицею України), у Херсонській губернії випуск україномовної літератури перебував у межах від 7,2% до 14%.

Київська губернія. За результатами дослідження, регіон лідирував у випуску книжкових видань, надрукувавши 4984 назви, або 43,4% від загальної кількості. Українською мовою у 1917 р. вийшло 35,6% назв книг, у 1918 р. — 65,0%, 1919 р. — 37,6%, 1920 р. — 55,2%.

Губернія мала і найбільший кількісний показник професійних книговидавничих осередків, а саме 131 видавництво, з яких 74 друкували книги українською мовою. Найбільше їх діяло у 1918 р. — 84. У Києві упродовж 1917—1920 рр. випускало продукцію 126 видавництв: 69 — українських, 42 — російських, 10 — єврейських, 4 — польських, 1 — білоруське.

Значущою подією для видавничої сфери стало заснування в Києві державної інституції — Управління по справах друку, яке опікувалося книговиданням в Україні, та створення Київського комітету по справах друку, очолюваного Вадимом Івановичем Любарським. До функцій комітету входили прийом та реєстрація видань, надрукованих у м. Києві, надсилання їх у визначеній законом кількості примірників до Управління по справах друку, а також реєстрація нових друкарень, літографій та інших закладів, які видавали твори друку, видача розписок відповідно до заяв на відкриття друкарень, перегляд творів друку. Штат відомства налічував 22 співробітники-цензори [1].

1918 р. уряд П. Скоропадського заснував у Києві Українську академію наук, навколо якої об'єдналися найкращі вчені країни: Д. Багалій, А. Кримський, О. Левицький, М. Туган-Барановський, М. Петров, С. Сміль-Стоцький, П. Тутковський тощо. Видання Ака-

демії повинні були друкуватися українською мовою, тобто науковці та широкий загал суспільства мали досконало знати державну мову. При Академії були створені комісії: історії української мови, словника живої мови, діалектологічна та правописна, очолювані А. Кримським (обіймав посаду секретаря Академії наук). Через півроку діяльності установи вийшло друковане видання, підготовлене її співробітниками: "Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року".

1919 р. уряд УНР заснував у Києві Головну Книжну Палату як осередок державної бібліографії, до функцій якої входили реєстрація і облік книжкових видань та їх наукове опрацювання.

Таким чином, Київ став центром книговидання країни, де зосередилися провідні українські сили. Київські видавничі товариства "Криниця", "Вернигора", "Час", "Дзвін", "Друкарь", "Всеуито", "Українська школа", "Видавництво книгарні Є. Череповського", "Товариство шкільної освіти", "Видавництво І. І. Самоненка", "Дніпросоюз", "Всеукраїнський кооперативний видавничий союз" плідно працювали, посідаючи у роки Української революції верхні сходинки за випуском книжкової продукції, сприяючи інтенсифікації літературного процесу, виробленню поглядів на видавничу справу як вид професійної діяльності.

Значну популярність мали надруковані видавництвами губернії твори класиків української літератури М. Коцюбинського ("Криниця", 1917), Г. Квітки-Основ'яненка ("Криниця", 1918), І. Нечуя-Левицького ("Січ", 1917), Т. Шевченка ("Дзвін", 1918), І. Франка ("Вернигора", 1919) і тогочасних письменників та поетів В. Винниченка ("Дзвін", 1917), О. Олеся ("Криниця", 1917).

Книговидавничі осередки Києва здебільшого були універсальними і на різних етапах відігравали основну роль у реалізації державних та громадських видавничих проєктів, налагодивши упродовж 1918 р. масовий випуск україномовної літератури. Найбільше книг випусти видавничі товариства "Криниця" (143 назви) та "Вернигора" (108 назв), серед яких видання політичного спрямування, підручники, художня література, книги для дітей.

Широко представлено книгодрук регіону видавничими осередками національних меншин, зокрема найбільше випустили книг російською мовою видавництва "Сотрудник", "Голос" та "Жизнь". Досліджуючи історію діяльності видавництва "Сотрудник" (15 років випускало підручники російською мовою для навчальних закладів), авторка на основі вивчених документів встановила, що у 1918 р. його власник, кандидат природничих наук М. Цитрон, запропонував Міністерству народної освіти друкувати підручники українською мовою, перекладаючи власні російськомовні [2], для чого було створено український відділ на чолі з А. Шумицьким [3]. Листування директора "Сотрудника" з Департаментом вищої і середньої освіти відбувалося з травня до листопада 1918 р., планувалося надрукувати 20 підручників, але авторці не вдалося знайти книг, виданих українською мовою.

Найімовірніше, військові дії, які відбувалися впродовж 1919—1920 рр., не дали змоги втілити в життя проект видавництва.

На другому місці за випуском книг національних меншин були видання на ідиші, на третьому — польською мовою.

У роки визвольних змагань до друку книжкових видань долучилися і державні установи (міністерства, комісаріати), маючи в структурних підрозділах видавничі відділи. Найбільше надрукували книг міністерства освіти та сільського господарства.

Збереглися видання, створені київськими вищими навчальними закладами, зокрема Університетом св. Володимира, Політехнічним та Комерційним інститутами. Адміністрації навчальних закладів турбувалися про випуск наукових, науково-популярних видань та навчальної літератури, зокрема університет мав власну друкарню, в якій вийшли книги: "Общая анатомия костно-мышечной системы человека" Р. Гельвича (1917), "Относительное движение физического маятника" П. Воронца (1917), ректор Університету св. Володимира Є. Спекторський у товаристві "Час" видав у перекладі О. Вечерницького працю "Основи права державного" (1918); медичний факультет користувався навчальними посібниками, надрукованими видавництвом "Сотрудник", одним із найбільших у країні за кількістю випущених назв навчальних посібників з медицини. У Політехнічному інституті діяв студентський видавничий кооператив, який упродовж 1917 р. випустив 5 праць професора інституту Є. Патона, завідувача кафедри мостобудування, присвячених зведенню мостів; 1918 р. вийшов посібник Г. Деметца, професора кафедри фізики та ректора КПІ (1919—1920 рр.), — "Курс опытной физики. Ч. 1. Механический отдел"; на кафедрі хімії — підручник С. Реформаторського "Начальный курс органической химии"; 1919 р. — книга професора інституту В. Єрмакова "Анализ бесконечно малых величин". Збереглися і праці ректора Комерційного інституту професора К. Воблого "К аграрному вопросу в России", посібники "Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы)" (1918) та "Экономическая география Украины" (1919). Роботи київських науковців відзначалися фундаментальністю і практичною значущістю.

У Києві вийшла значна кількість книжкових видань і з інших галузей знань: історії, філології, юриспруденції. Серед гуманітарних дисциплін особливе місце посідали праці з історії М. Грушевського, природничих наук — П. Тутковського (1917 р. створив при Київському університеті Географічний інститут) тощо.

Серед відомих постатей Київської губернії, які зробили вагомий внесок у становлення і розвиток вітчизняного книговидання, відзначимо: І. Огієнка, міністра освіти УНР і автора понад 20 книг; В. Короліва-Старого, письменника, видавця, журналіста, члена УЦР, фундатора і одного з директорів АТ "Час", голову Товариства шкільної освіти (1917), автора 6 видань; С. Єфремова — історика літератури, автора 15 книг; Я. Чепігу, автора 9 навчальних посібників.

Не можна оминати увагою діяльність С. Русової — українського педагога, прозаїка, літературознавця і

громадської діячки, автора 24 книг, виданих упродовж 1917—1920 рр. і присвячених освітянській тематиці, зокрема "Український буквар", "Дошкільне виховання", "Перша читанка для дорослих, для вечірніх та недільних шкіл", "Методика початкової географії", та С. Черкасенка, письменника і педагога, який у 1917—1918 рр. укладав букварі й читанки для українських шкіл ("Буквар", "ГраMATка", "Рідна школа, читанка I—IV", "Найпотрібніші правила правопису") і одночасно був автором низки оповідань: "Безпритульні", "Воронько", "Маленький горбань", "Гараськів Великдень".

З приходом більшовиків до влади припинили роботу найбільші видавництва регіону — "Криниця", "Дзвін", "Час" (6 вересня 1920 р. вийшла "Постанова Кооперативного комітету УСРР про об'єднання кооперативно-видавничої справи в республіці"). Діючих видавництв залишилося лише 27 (із яких 16 випускали книги українською мовою, 4 — російською, 4 — польською, 3 — єврейською).

Значимо, що радянська влада з метою масового ідеологічного впливу на український народ створила 1919 р. у м. Києві власні видавництва "Космос" та "Боротьба", таким чином перевівши справу більшовицької пропаганди в ранг державної політики. За короткий час "Космос" випустив низку брошур винятково політичної тематики накладом по 50 тис. примірників. Усього ж за час своєї діяльності (березень — початок серпня 1919 р.) "Космос" видав 18 назв книг і брошур [4], а "Боротьба" (1919—1920 рр.) — 37 назв брошур.

Унаслідок воєнних дій та монополізації радянською владою видавничої справи упродовж 1920 р. Київська губернія надрукувала книг менше у 2,3 раза, ніж у 1917 р.

Харківська губернія. За результатами дослідження, регіон посів друге місце за кількістю надрукованих книг, а саме 2341 назва, або 20,4% від загальної кількості видань. Українською мовою у 1917 р. вийшло 6,8% назв книг, 1918 р. — 11,9%, 1919 р. — 10,7%, 1920 р. — 28,1%.

Значимо, що 1917 р. видавничою сферою губернії опікувалися комісар у справах друку М. Кузнецов та його помічник (заступник) А. Жмудський [5]. При канцелярії функціонував відділ друку, до якого надходили видання, випущені в регіоні.

На території Харківщини діяло 34 видавництва, з яких 29 — російських, 3 — українських, 4 — єврейських. У Харкові їх налічувалося 27, серед яких "Рух", "Союз", "Всеобщее обучение", "Камена", "Гофнунг", "Набат", "Искания", "Метеолл", "Книговидавництво В. П. Замериц", "Наша мысль". Українською мовою друкували книги видавництва "Рух", "Рідна думка", "Українська бджола" (Валки) і частково "Союз". 1917 р. друк книжкових видань здійснювали 67 друкарень регіону.

Видавництво "Союз" випустило найбільшу кількість книг з усіх видавничих осередків краю, надрукувавши упродовж 1918—1920 рр. 106 назв, найцікавіші з яких — це праці Д. Багалія, М. Сумцова, О. Сивявського, В. Бузескула тощо.

Вагомий внесок у розвиток національного книговидання зробило українське кооперативне видавництво "Рух", надрукувавши у 1917—1919 рр. 42 назви у серіях: "Дитяча та юнацька книгозбірня", "Красне письменство", "Шкільна та позашкільна освіта", "Соціально-економічна", визначивши пріоритетним напрямом діяльності випуск науково-популярної літератури, творів українських і світових письменників.

Харківській губернії належить перше місце за кількістю видавничих осередків, які друкували книги політичного спрямування, — це, зокрема, "Соціаліст", "Соціалдемократ", "Друг народа", "Пролетарий", "Свобода", "Наша мысль". Зауважимо, що у Харкові діяло два анархічні видавництва — "Вольное братство" і "Набат", у першому з яких у серії "Науково-анархічна бібліотека" вийшли праці П. Кропоткіна, у другому — роботи Е. Малатеста, В. Воліна.

Крім професійних видавничих осередків, активно друкували книжкові видання Харківська губернська земська управа, Товариство сільського господарства, Всеросійський центральний союз споживчих товариств.

Як і Київська, Харківська губернія мала потужне наукове підгрунття, по-перше: Харківський університет, в якому плідно працювали професори Д. Багалій, автор фундаментальної праці "Історія Слобідської України" (1918), А. Вязігін, котрий уклав "Пособие к лекциям и практическим занятиям по истории средних веков" (1917). Долучилися до випуску наукових видань професори: М. Сумцов (праці з історії української літератури), М. Єгоров (роботи у галузі вітчизняної агрономічної науки), С. Давиденков (основположник нейрогенетики, який вперше застосував ідеї генетики у клініці, в психіатричних лікарнях Харківської губернії).

По-друге, інститути: Технологічний, Комерційний, Ветеринарний. Збереглися роботи очільника Харківського технологічного інституту професора І. Осипова, зокрема "Введение к изучению органической химии" (1917). Працю професора Харківського університету С. Бернштейна "Элементарный курс теории вероятностей" (1917) видав Комерційний інститут.

В. Таллієв, відома на той час серед видавців постать, комісар охорони природи Харківської губернії, який восени 1918 р. підготував для уряду гетьмана П. Скоропадського проект закону з охорони природи, видав кілька книг з природоохоронної тематики. Надалі під його редакцією у Харкові випущено серію науково-популярних книг з охорони природи: "Календарь Харьковского общества любителей природы на 1918—1919 гг.", Г. Бризгалін "Птицы — друзья человека" (1918), Е. Шарлеман "Охороняйте рідну природу" (1918), Г. Бризгалін, Б. Захаров "Что такое национальные парки и для чего они учреждаются" (1919).

Знана постать О. Синявського — голови Комісаріату в справах Харківської шкільної округи (квітень — вересень 1918 р.) та редактора українських підручників у видавництві "Союз", перед яким поставило завдання переведення всього діловодства регіону на українську мову і створення курсів із вивчення

української мови для поетапної українізації нижчих навчальних закладів, оскільки у 1917 р. у регіоні було видано лише один підручник українською мовою (О. Комаров "Арифметичний задачник задля початкової школи").

На початку 1919 р. у губернії до влади прийшли більшовики, створивши у Харкові Тимчасовий робітничо-селянський уряд України та заснувавши Українське центральне агентство по постачанню та розподілу виробів друку (Укрцентраг) для перевидання московських і петроградських видань, а також друкування нових книг, видавши до кінця року 25 назв політичних брошур, зокрема М. Бухаріна "Программа коммунистов (большевиков)", К. Маркса, Ф. Енгельса "Манифест Коммунистической партии" тощо.

19 грудня 1919 р. влада оголосила Харків столицею новоствореної Української Соціалістичної Радянської Республіки. Організовані видавництва "Центродрук", "Всеукраїнське видавництво" активно друкували літературу агітаційного спрямування, збільшивши у 1920 р. кількість назв книг на території регіону порівняно з 1918—1919 рр. (єдиний, де у 1920 р. зріс друк видань).

Упродовж 1920 р. кооперативні видавництва та приватні друкарні влада націоналізувала й перейменувала на радянські, надавши номери (зокрема в Харкові їх діяло 11). Видання книг перейшло до Всевидаву.

Херсонська губернія (входили самостійні адміністративні одиниці: Одеське градоначальство та Миколаївське військове градоначальство). За результатами дослідження, посіла третє місце серед регіонів України з випуску книг, а саме 1527 назв, що становило 13,3% від загальної кількості надрукованих видань. У Херсонській губернії переважав друк російськомовної книги, українською мовою вийшло: 1917 р. — 7%, 1918 р. — 14%, 1919 р. — 11%, 1920 р. — 13%.

Усього в регіоні діяло 50 видавництв (43 — в Одесі), з яких 35 видавали книги російською мовою, 11 — українською, 4 — на ідиші.

Необхідно зазначити, що у Херсоні у 1917 р. діяло одне видавництво "Танько", яке випустило дві книги П. Молокова "Батьки і діти: Жарт на 1 дію" та оповідання "Сон". На початку січня 1918 р. у місті засновано перше українське культурне товариство "Українська хата", згодом перейменоване на кооперативне видавниче товариство "Українська книгарня", очолюване Іваном Челюком. Товариство випускало недорогі книги українською мовою, зокрема "Байки Леоніда Глібова"; твори Т. Шевченка: "Кобзар", "Катерина", "Наймичка"; спогади М. Чернявського про Б. Грінченка "Кедр Ливана". 1920 р. надрукувало ювілейне видання творів М. Чернявського та п'єсу М. Кропивницького "По ревізії".

"Українська книгарня" відіграла важливу роль у популяризації книг рідною мовою, ставши першою масовою українською організацією в Херсоні, основою і справжньою школою для численних організацій, товариств, комітетів.

Особливе місце у книгодрукуванні Херсонської губернії відігравала Одеса. Місто лідирувало за кіль-

кісними показниками, випустивши у 1917 р. 80,6% назв від загальної кількості книг, надрукованих у губернії, 1918 р. — 86,8%, 1919 р. — 96,4%, 1920 р. — 81,5%.

Найбільше українських видавничих осередків діяло в Одесі, зокрема "Народний стяг", засноване письменником Іваном Липою і його сином Юрієм; "Українська книжка" (у серії "Дитяча бібліотека" у 1919 р. вийшло 17 назв книг); Видавнича комісія при Одеському українському секретаріаті у 1919 р., яка надрукувала 19 книг українських письменників [6]. По кілька книг видали "Селянська самоосвіта", "Діло", "Дніпро" та елісаветградська "Спілка" (твори М. Левитського). Друкарня Ю. І. Фесенка випускала книги українською і російською мовами, зокрема у 1918 р. вийшли "Українська граматика" С. Любича, "Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання" В. Мурського, а також словники.

Набагато потужнішими були російськомовні видавництва: "Книгоиздательство А. А. Ивасенко" (упродовж 1917—1919 рр. надрукувало найбільше книг — 140 назв), "Книгоиздательство М. С. Козмана" (випускало праці А. Бебеля, К. Цеткін, К. Каутського, Ф. Лассалья, В. Рівса, К. Маркса, Ф. Енгельса); "Книгоиздательство М. А. Миньковского" (підручники, словники); "Mathesis" ("Матезис") (спеціалізувалося на виданні літератури з природничих наук, переважно з математики та фізики). Створене у грудні 1918 р. книговидавництво "Южная универсальная библиотека" під редакцією С. Юшкевича упродовж 1919 р. видало 52 книги в м'якій обкладинці карманного розміру, твори російських і зарубіжних письменників, зокрема І. Буніна, О. Толстого, Теффі, Г. Уелса, Р. Тагора, Г. Мопасана тощо.

Одеські видавці дбали про випуск довідкової літератури, зокрема вийшли друком "Словник російсько-український=Русско-украинский словарь" В. Буряченка (1918), "Короткий російсько-український словник термінів природознавства. Вип. 1. Фізика" Б. Комарова (1919).

1917 р. у регіоні вийшов тільки один підручник, надрукований українською мовою, — "Збірник арифметичних задач для шкіл початкових і для нижчих клас шкіл середніх. Част. I." З. Охріменка (1917); у 1918 р. надруковано 9 книг (враховувалися перевидання), 1919 р. — 3 назви, 1920 р. — 2.

Серед вищих навчальних закладів найбільшим був Новоросійський університет (Одеса), в якому з грудня 1917 р. три професори стали викладати українською мовою (перший — М. Ланге) [7]. Збереглися праці професора А. Билимовича "Соприкасательные движения твердого тела" (1919), доцента М. Слабченка "Центральные учреждения Украины 17—18 ст." (1918), "Про судівництво в Україні" (1920).

Крім того, до Одеси, рятуючись від громадянської війни, переслідувань, голоду, з'їжджалися з Росії письменники, поети, зокрема І. Бунін, О. Толстой, М. Волошин, друкуючи в місті свої нові книги. Приміром, у 1919 р. видано два твори О. Толстого: "Смерть Дантона. Трагедия" та "Наваждение. Рассказы 1917—

1918 года", окремими книжечками вийшло два оповідання: "Приключения Растегина" в 1919 р. перевидала "Южная универсальная библиотека" та "Рожь" надрукувало "Бессарабское книгоиздательство".

Нагадасмо, що радянська влада націоналізувала й перейменувала всі приватні видавництва, зокрема друкарня Ю. Фесенка отримала назву "8-ма Радянська типо-літографія".

Видання книг перейшло до одеської філії Всевидаву, губернського відділу друку, губвіддлу народосвіти, губернської ради профспілок. Влада визначила пріоритетний напрям тематики книжкових видань, а саме політичний (агітаційний). У 1919 р. вийшло друком 9 назв брошур В. Леніна, у 1920 р. — роботи М. Бухаріна, Л. Троцького, А. Коллонтай, С. Мініна тощо.

Катеринославська губернія (Дніпропетровська область). За результатами дослідження, посіла четверте місце за кількістю випущених видань в Україні, а саме 716 назв, або 6,2% від загальної кількості книг. Українською мовою вийшло: 1917 р. — 48,5%, 1918 р. — 75%, 1919 р. — 37%, 1920 р. — 36%. У регіоні діяло 14 видавництв (у Катеринославі — 13), із них 8 українських, 4 — російських, 2 — єврейських.

Плідно працювали "Українське видавництво в Катеринославі", "Слово", "Каменярь", "Наука", "Стежка", "Стежка додому".

Необхідно виокремити "Українське видавництво в Катеринославі", засноване Є. Вировим (до кінця 1918 р. діяло у губерніальному місті) як найбільший видавничий осередок губернії. У 1918 р. керівництво придбало власну друкарню і відкрило книгарню під назвою "Україна". Воєнні дії нанесли помітний удар по діяльності видавництва, зокрема під час нападу армії Н. Махна на Катеринослав згоріло майно, книжкові запаси, а також книгарня і друкарня. Керівництво установи вирішило перенести роботу на Поділля. Крім того, частину книг друкували у Відні, згодом у Ляйпцігу, Берліні та Празі. Збереглися відомості про 100 назв книжкових видань, надрукованих у Катеринославі та Січеславі "Українським видавництвом в Січеславі" (тимчасова назва міста Катеринослава у 1919—1920 рр.). Видавництво більшовики націоналізували у 1921 р. [8].

Не можна оминати увагою діяльність видатного книговидавця Катеринославщини А. Кашенка, який випустив 62 назви книг загальною кількістю 401 550 примірників (окремі твори письменника перевидували по 4—5 разів). Значну частину продукції становили історичні повісті самого А. Кашенка. Своєрідним підсумком багаторічної натхненної праці митця став твір з історії українського козацтва — "Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове". Книжка вийшла трьома виданнями (1917, 1918, 1919).

Особливістю книговидання губернії у роки визвольних змагань став широкомасштабний випуск дитячої літератури. Це були казки, байки та оповідання для дітей у перекладі українською мовою з англійської, французької, чеської, російської, твори

Ч. Діккенса "Різдвяна пісня в прозі", Г. К. Андерсена "Садочок. Вельможні та прості. Свинка-скринька", "Казки братів Грім" (чотири томники), Ш. Перро "Чарівні казки", С. Томпсона "Бінго", "Зайцеві пригоди", Р. Кіплінга "Той кіт, що ходив, де хотів", Ж. Верна "Мандрівка до осередку землі", О. Уайльда "Щасливий принц", "Чеські оповідання для дітей" тощо.

У друкуванні дитячих книг зробили вагомий внесок Ольга та Михайло Кривинюки разом із Т. Митрусем, які заснували у 1917 р. видавництво "Слово", запросивши до співпраці талановитих художників-ілюстраторів. Долучилися до випуску видань для молодшої аудиторії і "Українське видавництво в Катеринославі", "Стежка додому" та Катеринославський союз споживчих товариств, надрукувавши упродовж чотирьох років 105 книг, які стали неопізнаним внеском у поширення знань зі світової літератури, передусім серед дітей та юнацтва.

Дитяче видавництво "Стежка додому", засноване письменником, педагогом, комісаром народної освіти (за доби УЦР) Катеринославської губернії Іваном Трубою, залишило помітний слід у випуску книг для найменших читачів. Казки українські: "Як гриби збирались воювати з жуками", "Пан Коцький" та переклади з іноземних мов казок Г. К. Андерсена: "Соловей", "Ялинка", "Царівна на горошині", братів Грім: "Дід з онуком", "Три пряшки-тіточки" — друкували тисячними накладами.

Велика заслуга І. Труби у виданні шкільної хрестоматії "Початкова читанка. Стежка додому" (упродовж 1917—1918 рр. окремими книжками вийшли три частини), складеної для українських початкових шкіл Катеринославською спілкою вчителів під його редакцією. До навчального посібника увійшли зразки українського фольклору, твори класиків української літератури І. Котляревського, Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін., переклади творів Л. Толстого та зарубіжних авторів Г. К. Андерсена, братів Грім, підібрані за тематичним спрямуванням так, щоб виховувати у дітей почуття любові до рідної мови та свого краю, його історії, культури, народних звичаїв, милосердя, поваги до людської праці.

Навчальну літературу друкували видавництва "Українське видавництво в Катеринославі", "Каменярь", зокрема підручники: "Українська граматка для позашкільного навчання і недільних шкіл" (1918), "Алгебра" В. Боришкевича (1918), "Українська граматична термінологія й правопис" (1918), "Диктант для середніх, вищих, початкових та народних шкіл. Ч. 1" Г. Панченка (1919).

Серед видань вищих навчальних закладів збереглися книжки Катеринославського гірничого інституту, зокрема "Измерение проволокой длин в рудниках и глубин с помощью взвешивания проволоки" П. Леонтовського (1918), "Правила об охране сооружений и вод от вредного влияния рудничных обрушений" (1920).

Зауважимо, що 1917—1919 рр. — найбільш плодотворний період у розвитку книговидавництва на Катеринославщині. Плеяда тогочасних видавців краю: А. Кашен-

ко, І. Труба, Ольга та Михайло Кривинюки, Т. Митрус, П. Темченко — внесла помітний вклад у становлення вітчизняного книговидавництва. Праця зазначених видавців та видавничих осередків за своєю значущістю переросла регіональні рамки, ставши подією загальноукраїнського рівня.

Прийшовши до влади, більшовики частину видавничих осередків прагнули розорити, частину — закрити окремі — націоналізувати. Збереглися свідчення співробітників редакції журналу "Січ" (1919, № 74) щодо тодішньої обстановки в регіоні: "В умовах більшовицького оригінального інтернаціоналізму, що важкою лядою наклав нас і тримав кілька місяців одірваними і відокремленими майже од всього світа і од людей, мов би з завязаними очима і клейтухом забитими вухами... ми зазнали чимало перешкод. І справді, як могла розвиватися українська книжкова продукція, коли видавець високим тинном одгороджений був од письменника і читача, од продуцента і споживача, коли влада на кожному кроці ставила препони, для годиться лицемірно виправдовуючись незалежними обставинами: друкувати ти, мовляв маєш повну волю, але паперу для тебе немає, бо потрібен для "советских" видань. Цілком натурально, що в таких умовах мусили замовкнуті деякі дрібні наші видавництва, як "Стежка", "Стежка додому". Не кидали своєї праці тільки "Українське видавництво в Катеринославі", "Українське видавництво в Січеславі", яке упродовж року (1919) видало 11 історичних повістей А. Кашенка та в перекладі українською твори Д. Мамина-Сибіряка, а також "Каменярь" і Катеринославський союз споживчих товариств.

У 1920 р. по кілька книг надрукували видавництва "Українське видавництво в Січеславі", "Каменярь", "Наука", серед кооперативних організацій — Катеринославський союз споживчих товариств.

До кінця 1920 р. радянський уряд створив катеринославську філію Всевидаву, яка перейняла на себе друк книжкових видань. Крім того, випускали книжкову продукцію і губернський відділ народної освіти, губернський комітет ЛКСМУ, губернський військовий комісаріат.

У 1920 р. Катеринославська губернія надрукувала книг менше у 2,2 раза, ніж у 1917 р.

Полтавська губернія. За результатами дослідження, видавничі осередки регіону випустили 645 назв книг, або 5,6% від загальної кількості видань. Українською мовою надруковано: 1917 р. — 47% назв книг, 1918 р. — 80%, 1919 р. — 68%, 1920 р. — 58%, тобто більшість видань виходили державною мовою. В губернії діяло 10 видавництв (у Полтаві — 4), із них 8 — українських і 2 — російських.

Провідними книговидавцями регіону були видавництво Полтавської спілки споживчих товариств (ПССТ) та Педагогічне бюро Полтавської губернської народної управи. Помітний внесок у видавничу справу зробили українські видавництва: "Вільна думка" (Золотоноша-Полтава), "Зірка" (Полтава), "Атос" (Миргород), "Видавництво Ф. С. Гавриша" (Лубни) та осередки товариства "Просвіта".

Зазначимо, що очолюване відомим українським патріотом, народним учителем за фахом Дмитром Шульгою ПССТ створило одне з найбільших в Україні кооперативних видавництв, книжоторгівельне підприємство і першу в Полтаві українську бібліотеку [9], випустивши найбільшу кількість книжкових видань у губернії, а саме 60 назв, серед яких букварі, граматки, читанки, художня література (твори Т. Шевченка, А. Тесленка, І. Котляревського, О. Кониського, М. Гоголя).

Активну видавничу діяльність проводило Педагогічне бюро Полтавської губернської народної управи. Про це свідчать архівні документи, надіслані до видавничого відділу Міністерства народної освіти, про спроможність забезпечити всі школи Полтавщини виданнями букваря та граматки [10]. Виконуючи свої зобов'язання, Педагогічне бюро у 1918 р. надрукувало два видання (3-тє і 4-тє) "Граматки" М. Бальченка. Під керівництвом очільника бюро М. Рудинського були створені комісії: дитячого читання, мови, історії, природознавства, математики, які збирали матеріали, розглядали, редагували прийняті рукописи і забезпечили національну школу новими навчальними підручниками (українськими букварями, граматками, читанками та задачками), випустивши 45 видань у серіях "Книга для читання в класі", "Серія видань по позашкільній освіті", "Для школи і "Просвіти".

Упродовж 1917—1919 рр. у регіоні вийшли книги: "Коротка граматика української мови" П. Залозного (1917, 1918); "Зернятко: Перша після граматки українська читанка", зложена за Б. Грінченком (1917); "Український буквар" С. Русової Полтавська спілка споживчих товариств надрукувала у звичайній обкладинці, в обкладинці з альбомного паперу та в оправі (1917); "Історія України" Г. Хоткевича (1918); "Арихметичні задачки" в авторстві О. Степовика (1917) і Т. Тимошенка (1917, 1918); "Фізика" А. Заліського (1919); "Елементи геометрії" С. Супруна (1919).

Видавництва губернії дбали про випуск книг різного тематичного спрямування, зокрема 1918 р. "Вільна думка" (Полтава) випустила п'ять історичних оповідань та повістей О. Островського; "Видавництво Ф. С. Гавриша" (Полтава) долучилося до випуску навчальної літератури, надрукувавши "Методику природознавства: для вчителів початкових шкіл, учительських семінарій та педагогічних класних шкіл" С. Тисаревського; видавництво "Молодик" (Ромни) випустило два видання "Української граматки для самонавчання" М. Левицького. У 1919 р. побачили світ 10 книг, надрукованих редакцією газети "Рідне слово", зокрема твори М. Гоголя, М. Рудинського, М. Сумцова тощо.

Дитяча література виходила у полтавському видавничому товаристві "Зірка" під керівництвом Панаса Мирного, де у 1918—1919 рр. було надруковано книги: "Українські народні казки", "Батькове свято" І. Петрика, п'єси: "Сирітка" Л. Кушицької, "Царівна-Полуничка" П. Соловйова та ін. У товаристві "Просвіта" (Золотоноша) вийшла брошура "Автономія України" М. Злобенцева.

Крім того, 1918 р. ознаменувався заснуванням Полтавського українського університету (згодом перейменованій у Педагогічний інститут), що розпочав діяльність восени того самого року. В університеті викладали такі видатні українські педагоги, науковці, автори книг, як В. Щепотьєв ("Розмови про українських письменників", 1919), В. Щербаківський ("Розкопки в м. Городищі Лохвицького повіту року 1918") та інші.

Серед знаних постатей Полтавщини особливе місце посідав М. Рудинський (завідувач Педагогічного бюро Полтавського губернського земства), який, незважаючи на труднощі, налагодив місцеву видавничу діяльність, спрямовану насамперед на забезпечення шкіл українськими читанками. Залучивши кошти земства і кооперації, надрукував читанку "Ясні зорі" у чотирьох частинах (1918). Під його керівництвом бюро випустило понад 1 млн примірників україномовної навчальної літератури. Зазначимо, що М. Рудинський у співпраці з Г. Коваленком (відомий історик і громадський діяч) підготував і редагував серію "Славетні предки" (збереглися книги "Євген Гребінка" (1918) та "Іван Котляревський, його життя і праця" Г. Коваленка (1919)). Крім того, Г. Коваленко, очоливши товариство "Просвіта", об'єднав відомих істориків, етнографів, діячів культури, вчителів, які долучилися до випуску книг і брошур. Результатом їх діяльності стали видання Універсалів УЦР та відомий на той час підручник "Арихметика" М. Злобинцева (1917, 1918).

Необхідно згадати П. Залозного, який відіграв важливу роль у формуванні літературної української мови, видавши "Початкову граматика української мови" (1917, 1918).

У 1919 р. більшовики, прийшовши до влади, утворили при губвиконкомі Полтавський видавничий відділ та Всеукраїнське державне видавництво (ВДВ), яке мало філії у великих містах губернії, випустивши 1920 р. книги "Богдан Хмельницький: драма" М. Старицького, "Маніфест Комуністичної партії" (Полтавське відділення ВДВ), "Що повинен знати незаможний селянин про вибори в Совіти" Б. Лізова (Кременчуцьке відділення ВДВ) тощо.

Друк книг у Полтавській губернії 1920 р. різко зменшився і становив, за результатами дослідження, 55 назв, що у 4,8 рази менше порівняно з 1917 р.

Подільська губернія. За результатами дослідження, видавничі осередки губернії надрукували 587 назв книжкових видань, або 5% від загальної кількості видань. Українською мовою вийшло: 1917 р. — 40,6%, 1918 р. — 86,2%, 1919 р. — 89,7%, 1920 р. — 89,8%.

На Поділлі діяло 13 видавництв — всі українські, з них у Кам'янці-Подільському — 9. Плідно працювали видавничі осередки "Дністер", "Українська книжка", "Сатира і гумор", "Наука", Правобережна філія "Українського видавництва в Катеринославі".

Освітнім і культурним центром Поділля, починаючи з 1918 р., можна вважати Кам'янець-Подільський, що пов'язано з відкриттям у жовтні 1918 р.

Українського державного університету, до викладацького складу якого ввійшли І. Огієнко (ректор університету), Д. Дорошенко, М. Драй-Хмара, К. Широцький, І. Крип'якевич. Заклад вважався єдиним українським університетом, який діяв безперервно в роки визвольних змагань (заснований того самого року Київський університет не зміг працювати довше одного семестру через окупацію столиці більшовиками і подальше загострення політичної та економічної ситуації в Києві).

Зазначимо, що Подільська управа наприкінці 1918 р. відкрила в Кам'янці-Подільському видавничий відділ і розпочала друк навчальної літератури, видавши "Читанку для вищих початкових шкіл", буквар "Ярина" В. Воронця, "Збірку казок і оповідань для читання в школі". До лютого 1919 р. видавничий відділ надрукував 444,8 тис. примірників різних книжок для народних шкіл на суму понад 1 млн 540 тис. крб [11], зокрема "Арифметика" О. Дробцюна, "Рідна школа. Читанка друга" С. Черкасенка, "Читанка для вищих початкових і середніх шкіл. Ч. 3" Ф. Садківського, "Читанка для школи: (Перша книга після букваря)".

Органи місцевого самоврядування долучилися до випуску підручників для початкової школи, створивши у Подільському земстві при відділі народної освіти видавничий підвідділ, який очолив В. Сочинський. На видання книжок асигнували 100 000 крб, ухваливши проводити видавничу справу на комерційній основі. На утворення спеціального обігового капіталу спрямували у 1918 р. 192 400 крб, у 1919 р. — 10 000 000 крб. Крім того, у березні 1919 р. відділ отримав від Міністерства народної освіти довгострокову позику в 2,5 млн грн, і до вересня вийшло 15 назв різних підручників накладом до 400 тис. примірників, 14 назв книг для позашкільного читання (300 тис. примірників) [12].

Викладання предметів рідною мовою мало позитивні наслідки, про що свідчить інформація Подільського губернського комісара освіти Є. Щириці до профільного Міністерства, в якій зазначалося, що діти, котрі вступили до нижчих початкових шкіл, навчилися читати й писати рідною мовою майже в два-три рази швидше й краще, ніж у старій (русифікованій) школі [13].

Зауважимо, Подільська управа мала різнобічний тематичний репертуар: так, у 1919 р. побачили світ книги: на історичну тематику — Д. Дорошенко "Про минулі часи на Поділлі: Коротка історія краю"; присвячені питанню самоврядування — Т. Павличенко "Народні самоврядування"; українським письменникам — П. Клепатський "Український байкар Євген Гребінка", "Шевченкове св'ято: Збірка віршів та пісень"; сільському господарству — П. Євтушенко "Засів озимини восени 1918 року", "Урожай хлібів в 1917 р. на Поділлі", С. Цешевський "Щеплення та перещеплення дорослих овочевих дерев" тощо.

Важливо зазначити, що Поділля з березня 1919 р. до листопада 1920 р. виконувало роль державного центру. Уряд УНР переїхав на Поділля, активізувавши

видавничу діяльність, друкуючи законодавчі акти про: землю, ліси; нарізку землі для селян, реалізацію (збирання) врожаю; державний податок на деякі речі розкоші; призову до війська по мобілізації військово-зобов'язаних і призов до виконання військової повинності новобранців тощо.

У звіті видавничого відділу Міністерства преси й інформації (Вінниця) повідомлялося, що за час з 16 серпня до 6 вересня 1919 р. відповідно до інструкцій від міністерства відділ виїхав з Кам'янця до Вінниці для: 1) передруку брошур і відозв міністерства; 2) розповсюдження літератури та інформації; 3) налагодження пропаганди; 4) установа органів міністерства (повітових комісарів преси та інформаторів-інструкторів) у шести повітах Вінницького району, одержавши на це від міністерства 96 пудів паперу і 15 000 грн.

Далі йшлося про обстановку в регіоні, зазначалося, що після приїзду до Вінниці співробітники відділу встановили цілковитий брак будь-якої інформації та пропаганди. Населення повітів не мало уявлення про цілі й завдання українського уряду, працівники міністерства зауважували: "Перший байдорий настрої нашого селянства по вигнанню більшовиків за браком інформації починає уступати байдужості. Несвідомість і непоінформованість населення — це головне, що перешкоджає відбудуванню державного апарату. Через те необхідно познайомити його із законами і розпорядженнями уряду, а також дати законний ґрунт державним установам для роботи на місцях" [14].

У Вінниці та Кам'янці-Подільському Міністерство преси й інформації упродовж 1919 р. випустило не менш як 33 назви видань політичного спрямування, зокрема: "На порозі нової України", "Правдиве слово про більшовиків-комуністів", "Що робить Правительство Української Республіки для народу?", І. Юрківський "Чому ми мусимо боротись за самостійну Українську Народну Республіку", "Яке у нас має бути правительство".

Необхідно відзначити, що вслід за українським урядом, який змінював свої ставки через воєнні дії в Україні, переїжджали на Поділля і видавництва та редакції газет, зокрема видавництво "Зброя", а "Українське видавництво в Катеринославі" створило у 1919 р. Правобережну філію у м. Вінниці на чолі з Л. Бідною, згодом переїхало до Кам'янця-Подільського, почавши видавати книги: упродовж весни побачили світ 9 назв книжкових видань загальним накладом 51 тис. примірників [15].

Нестабільна обстановка в країні унеможливила повноцінну роботу видавничих осередків, співробітники Правобережної філії "Українського видавництва в Катеринославі" зазначали, що з червня до липня не випущено жодної книжки через реквізицію українським урядом усіх друкарень і паперу для державних потреб, видавництво вимушено було на певний час припинити діяльність. У вересні 1919 р.

Л. Біднова одержала позику від Міносвіти в розмірі 2 млн грн, завдяки чому побачили світ твори українських класиків, наукові праці, підручники, зокрема вийшли історичні повісті А. Кашенка "Запорожська слава", "На руїнах Січі", "Над Кодацьким порогом", "Славні побратими" та підручники "Збірник арифметичних задач: для серед. та вищих початкових шкіл", М. Хведорів "Московсько-українська термінологія елементарної математики" тощо.

Вагомий вклад у вітчизняне книговидання внесло видавництво "Дністер", яке, починаючи з 1917 р., пріоритетним напрямом діяльності визначило видання підручників з різних галузей гуманітарних і точних наук — арифметики, географії, природознавства, історії, психології, літератури, філософії, зоології, ботаніки, теорії педагогіки та ін. ("Фізична географія" В. Гериновича, "Природознавство" І. Вагнера), художньої літератури українських і зарубіжних авторів ("Золотий жук; Як було знайдено скарб капітана Кіда: Оповід. для молоді" Е. По, "Оповідання" В. Стефаніка). Для самоосвіти товариство надрукувало книги "Природа та цивілізація: витяг з історії розвитку цивілізації в Англії" Г. Бокля, "Халдеї: культурно-історичний нарис" І. Іванова. Співробітники видавництва підготували до друку 23 підручники, зокрема "Каталог видань Товариства на 1-ше квітня 1920 р." містив 73 назви видань, які за змістом поділялися на книги для самоосвіти, з економіки, кооперації, сільського господарства.

Забезпеченню населення літературою рідною мовою сприяли і осередки товариства "Просвіта" міст Проскурова, Браслава, Вінниці, останнє надрукувало за чотири роки 26 книг і брошур.

Автономний видавничий осередок мала Українська галицька армія, яка видавала власну газету "Стрелець" та друкувала книги, випустивши 24 назви, зокрема твори О. Назарука, очільника Управління преси та інформації уряду УНР ("До Бакоти: Вражіння з подорожі до українських Помпеїв", "Ескізи зі школи життя: Трилогія"; "Раб, хам, дурень. Казка про державу"; "Розмова в Ільдіз-Кіоску про державні справи: З великої легенди Сходу", "Українська салтанка Роксоляна", 1919), а також роботи Л. Мишуги, Г. Задорожного, Р. Заклинського, М. Лозинського, Д. Кренжаловського тощо. Крім того, в різних місцевостях, де доводилося стояти українській армії, друкувалися пропагандистські брошури у серії "Бібліотека козака".

За несприятливих умов (політичного та економічного характеру) змогли пропрацювати лише рік такі видавничі осередки, як "Зірка", "Логос", "Селянин", "Сатира і гумор", "Юність", "Наука".

Більшовики, прийшовши до влади на Поділлі, розпочали розповсюджувати соціалістичну літературу, створивши філію Всевидаву та пересувне видавництво "Червона Галичина" при політвідділі 41-ї дивізії, яке мало дві друкарні: пересувну — у вагонах потягу і стаціонарну в Кам'янці-Подільському.

Саме тоді вийшли брошури: "Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків)", "Дайте

хлеба революції", "Что такое солдат Красной Армии; Помни, товарищ красноармеец!" М. Подвойського, "Де справжня свобода?" М. Бухаріна тощо.

Захопивши територію Подільської губернії, радянська влада націоналізувала приватні видавництва та друкарні, частина осередків перенесла роботу за кордон.

Чернігівська губернія. За результатами дослідження, у регіоні видано 236 книжкових видань, або 2,1% від загальної кількості назв. Українською мовою у 1917 р. вийшло 12,4%, 1918 р. — 17,3%, 1919 р. — 10,8%, 1920 р. — 18,2%.

На території губернії діяло 6 видавництв і 4 з них — українські. Чернігів став центром книговидання регіону, там функціонувало 5 видавництв. Зауважимо, що значну кількість книг надрукували земство та Носівська сільськогосподарська дослідна станція.

У 1917 р. найбільше видань випустило Чернігівське губернське земство, переважно офіційні звіти земства та органів міського самоврядування про їхню діяльність, статистичні дані по губернії, а також постанови, протоколи з'їздів та нарад, доповіді, статuti, інструкції тощо, зокрема "Земельный вопрос: Доклад Н. Кострова, читанный на Крестьянском съезде в Чернигове, 7-го апр. 1917 г."

У перший рік Української революції в регіоні, а саме в Чернігові, Ніжині, Конотопі, кількість видавничих осередків політичних партій значно перевищувала професійні приватні видавництва, з яких у губернії діяло тільки одне — "Десна" (Чернігів). Різні партії використовували Чернігівщину як плацдарм для агітації (партія соціалістів-революціонерів, Чернігівська організація меньшевиків РСДРП), друкуючи політичні брошури, зокрема "Областное народноправие" Н. Кабанова (1917), "Всеобщее избирательное право" (1917).

1918 р. видавнича справа набула ширших масштабів. Вийшли перші книги чернігівського видавництва "Сіверянська думка", заснованого у грудні 1917 р. В. Базилевичем, Д. Дорошенком, В. Модзалевським, І. Шрагом та ін. Метою новоствореного видавництва було друкування літератури культурно-просвітнього значення переважно українською мовою. Незважаючи на вкрай несприятливі умови (громадянська війна), "Сіверянська думка" спромоглася впродовж 1918—1919 рр. видати збірки творів Т. Шевченка, Б. Грінченка, історичні й культурологічні нариси В. Модзалевського, Д. Дорошенка, П. Стебницького. У роботі видавництва брали участь П. Тичина, дружина і діти М. Коцюбинського — Віра Устимівна та Оксана і Юрій Коцюбинські [16].

У 1918—1920 рр. вийшли книжкові видання чернігівських видавництв: "Захід" ("Мазепа в історії й літературі та для сучасності", 1918); "Десенські хвилі" ("На полі крові" Лесі Українки, "М. Коцюбинський: До біографії письменника" М. Могилянського, 1919, "Правда та неправда: Казка" М. Жука, 1920); "Стрелець"

("Ветер: Стихи" З. Давидова, 1919). Засноване 1920 р. у м. Городня видавництво "Верблюжонок" було орієнтоване на випуск творчого доробку місцевих літераторів. Збірка віршів Д. Петровського "Пустынная осень" стала першим його виданням. На обкладинці повідомлялося про підготовку до публікації поетичних збірок К. Маригодова "Праздник", Д. Петровського "Глубокая весна" та М. Петровської "Клубок Королівни". З усіх анонсованих видань вийшла друком лише книга К. Маригодова під назвою "Вереск", до якої увійшла переважно пейзажна лірика [17].

На Чернігівщині діяли науково-дослідні установи, найбільша з яких — Носівська сільськогосподарська дослідна станція — друкувала результати своїх досліджень, випускаючи "Праці Носівської сільськогосподарської дослідної станції". В авторстві С. Кулжинського побачили світ наукові видання: "Как можно повысить у нас урожай овса. По данным опытов за 1912—1917 гг. Методические рекомендации", "Клевер и искусственные удобрения по данным опытов за 1914, 1915, 1916 и 1917 гг." (1918).

Зазначимо, друкарні губернії приймали замовлення на випуск книг, які мали попит, зокрема у Конотопі плідно працювали друкарні Союзу кооператорів, "Культура"; у Ніжині — "Печатник".

У 1919—1920 рр. випуск книг у регіоні переходить до Губпарткому КПУ(б), поліграфічного відділу Чернігівської губернської ради народного господарства та Губернського відділу народної освіти при Чернігівському губревкомітеті, Губкомпраці тощо. Виходять брошури керівників радянської влади В. Леніна, Л. Троцького, М. Подвойського. Поліграфічна промисловість та приватні видавничі осередки були націоналізовані. Випуск книжкових видань у губернії зменшився у 4,4 раза порівняно з 1917 р.

Волинська губернія. За результатами дослідження вдалося встановити 137 назв книг, або 1,2% від загальної кількості видань. Українською мовою у 1917 р. вийшло 17,2% назв книг, у 1918 р. — 52%, у 1919 р. — 57,7%, у 1920 р. — 70%.

У губернії діяло 2 видавництва — "Стріла" та "Будучина", які випустили незначну кількість літератури. Серед інших видавничих осередків найбільше вийшло книг у друкарні Волинського губерніального земства, а також видань, надрукованих Комісаріатом українських січових стрільців.

Важливо зазначити, що культурно-освітній рівень волинян був одним із найнижчих в Україні. Заборона української освіти стала причиною вкрай низької грамотності населення. На початок ХХ ст. відсоток писемних серед населення губернії становив лише 17,1 [18]. Грамотні люди переважно мешкали у містах і містечках, а село залишалося суцільно неграмотним. І тогочасне книговидання на заході України було розвинено вкрай слабко, а отже і технічне забезпечення поліграфії мало примітивний рівень.

Найбільше книг вийшло у 1917 р., і 36% становили офіційні видання (звіти, доповіді, журнали,

протоколи засідань Волинської губернської земської управи, кошториси витрат і доходів), наприклад "Земско-медицинский отчет Вольнской губернии за 1915 г."

З приходом до влади УЦР розпочався процес демократизації громадського життя, постала потреба розв'язати наболілі соціально-культурні питання. Виходили законодавчі документи, зокрема "Земельний закон, ухвалений Українською Центральною Радою" (1918).

Місцеві органи влади стали перейматися освітніми проблемами, активно долучаючись до видавничої діяльності. У 1918 р. Губерніальна народна управа надрукувала підручник "Збірник арифметичних задач. Ч. 3." І. Верещагина; побачила світ праця "Коротенька історія Волині" П. Антоновича.

Необхідно виокремити видавничу діяльність легіону Українських січових стрільців (УСС), які на запрошення УЦР, для допомоги у звільненні українських земель від більшовиків, прибули на Наддніпрянську Україну. Завдяки стрілецтву, головним чином Комісаріату УСС, у Володимирі-Волинському упродовж 1917 р. вийшли: "Український буквар", "Читаночка для чемних діточок", а 1918 р. — "Читанка для волинських дітей" Б. Заклинського, призначені для шкіл, які заснували УСС на Волині, роблячи наголос на національному вихованні [19].

Більшовики, прийшовши до влади, створили свої видавничі осередки при Губпарткомі КПУ(б), а також діяла філія видавництва "Боротьба", друкуючи політичні брошури, зокрема "Украинское крестьянство и Советская власть" А. Залужного (1919, 1920), "Как коммунисты-большевики относятся к среднему крестьянству" В. Леніна (1919).

Частина приватних видавничих осередків за радянської влади припинила діяльність. Друкарні, які ще працювали упродовж 1919—1920 рр., були націоналізовані й перейменовані на радянські. Як і в інших губерніях України, на Волині у 1920 р. випуск книжкових видань суттєво зменшився, а саме у 6,4 раза порівняно з 1917 р.

Таврійська губернія мала 3 материкові повіти (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський). За результатами дослідження встановлено 53 назви книг, або 0,5% від загальної кількості видань. Українською мовою у 1917 р. видано 10,5%, у 1918 р. уся літературу надруковано російською мовою, у 1919 р. — 18,2%, у 1920 р. — 40%.

У роки визвольних змагань діяло одне професійне видавництво "Гай" (Мелітополь, 1920 р.). Більша частина видань надходила з інших регіонів країни, зокрема зі східних, а також із Кримського півострова.

1917 р. понад 47% надрукованих назв книг становили офіційні видання (звіти): "Отчет Бердянской уездной земской управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1917 год", "Отчет о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1916 год" тощо.

Упродовж 1918—1920 рр. переважно виходили брошури політичного спрямування ("Что дала Октябрьская революция", 1919 р.), а також інструкції, програми для шкіл.

Лідерами за кількістю виданих книжкових видань були друкарні Бердянська ("Печатное дело", "Ф. Шевченко и К°", "М. Дорошенко").

Мелітопольське українське видавництво "Гай" за час існування видало "Кобзар" Т. Шевченка та кілька творів Ю. Яницького, зокрема "За честь і волю: Исторична драма".

Упродовж 1919—1920 рр. випуск видань, як і в інших губерніях, перейшов до відділу радянської пропаганди та відділу народної освіти.

Проаналізувавши книговидавничу діяльність за територіальною ознакою, можна зробити висновки, що сприятливі умови (політичні) зумовили зростання кількості назв і накладів видань. За результатами дослідження визначено, що основними центрами книговидання були Київська, Харківська та Херсонська губернії, лідируючи за кількісними показниками.

З'ясовано, що у 1917 р. переважав друк книг російською мовою (тобто становив понад 50%) у всіх губерніях. Починаючи з 1918 р. і наступними роками рівень випуску книг державною мовою переважав у Київській (1918 та 1920), Катеринославській (1918), Полтавській (1918—1920), Подільській (1918—1920), Волинській (1918—1920) губерніях. У чотирьох регіонах, а саме у Харківській, Херсонській, Чернігівській, Таврійській губерніях, друк книг українською мовою не перевищував 30%.

Активну участь у створенні книжкових видань взяли видавництва, державні установи, органи самоврядування, наукові, освітянські, громадські організації. За фінансової підтримки українських урядів вдалося налагодити широкомасштабний друк нової навчальної книги, а також соціально-економічної та художньої літератури.

Демократична інтелігенція, діячі літератури, зокрема письменники, поети, науковці та громадські діячі, приєдналися до розвитку національного книговидання, їх творчий доробок і сьогодні має історичну цінність.

Здобуті результати дослідження дають можливість стверджувати, що книга сприяла процесу консолідації української нації, відновленню української державності. Крім того, стан видавничої галузі є показником культурного і духовного стану суспільства.

Узагальнивши матеріал з досліджуваної теми, введено в науковий обіг нові кількісні показники випуску книжкових видань в Україні у кожному окремому регіоні у роки визвольних змагань.

Список використаних літератури та джерел

1. ЦДАВО України. — Ф. 1184. — Оп. 2. — Спр. 8. — Арк. 40—45.
2. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 695. — Арк. 9.

3. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 695. — Арк. 4.
4. Савченко І. Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919—1920 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 37. — Київ, 2011. — С. 102.
5. ЦДАВО України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
6. Зленко Г. Перші українські видавництва Одеси. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 24 с.
7. Файтельберг-Бланк В. Р. Одесса в эпоху войн и революций. 1914—1920 / В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. — Одесса : Optimum, 2008. — С. 54.
8. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Бібліологічні вісті. — 1930. — № 2. — С. 64.
9. Ревежук В. Полтавщина в перший рік української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Полтава, 2016. — С. 67.
10. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 699. — Арк. 1.
11. ЦДАВО України. — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 22, 23 зв.
12. Соломонова Т. Р. Видавнича діяльність Подільського земства 1904—1920 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — 2002. — Вип. 4. — С. 50.
13. Ротар Н. Ю. Діяльність Подільського губернського комісаріату з народної освіти (1917—1918) // Духовні витоки Поділля: Творчі історії краю. Ч. 1 : матеріали міжнародної науково-практичної конференції 10—11 вересня 1994 р. м. Кам'янець-Подільський. — Хмельницький : Поділля, 1994. — С. 378.
14. ЦДАВО України. — Ф. 1113. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.
15. ЦДАВО України. — Ф. 3585. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 27—28.
16. Ходарченко К. Традиції книгодрукування на Чернігівщині як джерело сучасної видавничої діяльності // Вісник Державної академії керівних кадрів. — 2010. — № 2. — С. 157—162.
17. "ВЕРЬЛЮЖОНОК" і його книги // Сільські новини. — 1974. — 7 грудня.
18. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. / Оттиск из журнала "Киевская старина". — Киев: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1905. — 50 с.
19. Качкан В. Українське народознавство в іменах. У 2-х ч. Ч. 1. — Київ : Либідь, 1994. — С. 21.

В статтє исследованы характерные особенности книгоиздания в годы освободительной борьбы в девяти губерниях Украины. Проанализированы выпуск книжных изданий и деятельность издательских центров в регионах страны.

The article deals with the characteristic features of book publishing during the years of the liberation struggle in nine provinces of Ukraine. The publication of book editions and the activity of publishing centers operating in the regions of the country were analyzed.

Надійшла до редакції 16 лютого 2018 року